

La traducció catalana quatrecentista del *De officiis* de Ciceró del manuscrit Renom-Llonch

Edició de Lluís Cabré i Josep Pujol

En aquest Arxiu digital ([novembre 2024](#)) hem donat a conèixer un plec d'un manuscrit quatrecentista, conservat a la col·lecció particular Renom-Llonch de Sabadell, que conté una còpia fragmentària del *De officiis* de Ciceró i, al marge exterior de cada pàgina, perfectament compaginada amb el text llatí, la còpia igualment fragmentària d'una traducció catalana de l'obra ([Translat, TCM 29.1.2](#)). De la traducció catalana completa, de la qual resta només aquest testimoni fragmentari, se'n feu una traducció a l'aragonès, que es conserva en el [manuscrit 10246 de la Biblioteca Nacional de España a Madrid](#), juntament amb una versió aragonesa del *De amicitia* igualment derivada d'una traducció catalana perduda, de la qual s'ha ofert també una mostra en aquest mateix Arxiu digital ([novembre 2025](#)). El fragment català conservat al manuscrit Renom-Llonch correspon als folis 106r-118r del manuscrit de la versió aragonesa.

El manuscrit fou descrit, i els textos que conté identificats i estudiats, per Lluís Cabré i Jaume Torró, “Una nueva traducción catalana del *De officiis* de Cicerón (con noticia de su versión aragonesa y de otra del *De amicitia*”, *Boletín de la Real Academia Española*, 87 (2007), pp. 201-213; del text llatí d'aquest manuscrit se n'ocupà Pere Bescós, “El *De officiis* quatrecentista del manuscrit bilingüe Renom-Llonch. Estudi del text llatí”, *Faventia*, 40 (2018), p. 89-113. La direcció de la traducció es demostra amb errors de còpia o de traducció en el text aragonès que només poden procedir d'un text català. Aquells casos en què l'aragonès transmet lliçons més autèntiques allí on el català té errors de còpia o innovacions demostren, d'altra banda, que el text aragonès no depèn del text català conservat en aquest manuscrit, sinó d'una còpia anterior, que ja presentava alguns errors transmesos als dos textos però no, en canvi, errors i innovacions que singularitzen el text català. Aquesta comparació fa ressaltar algunes característiques peculiars del text transmès pel nostre manuscrit, com ara la freqüent substitució de llatinismes emprats pel traductor —i presents en el text aragonès— per mots patrimonials, i l'addició d'algunes glosses esporàdiques (veg. notes 71, 82 i 90), tot plegat producte d'una revisió explicativa de la traducció original.

En la present edició transcrivim fidelment el text, amb l'única regularització de i/j i u/v. Puntuem i accentuem segons la normativa moderna (inclosos els noms propis llatins) i usem el punt volat per a assenyalar l'elisió de pronoms i articles en posició enclítica no prevista en la norma actual.

Quant a la disposició, separem i marquem amb el signe ¶ els capítols que en el manuscrit s'indiquen amb un calderó vermell, i que el manuscrit de la versió aragonesa separa i introdueix sempre amb una rúbrica (que reproduïm en nota), probablement traducció de les rúbriques originals catalanes, omeses en el nostre manuscrit. Per tal de facilitar la localització dels passatges, introduïm en negreta i entre claudàtors la numeració de capítols i paràgrafs de les edicions llatines modernes. Indiquem en un únic apartat de notes els accidents del manuscrit, les variants de la versió aragonesa només quan permeten suggerir o corregir errors de còpia i quan evidencien innovacions en la còpia catalana, la justificació de les intervencions dels editors i l'explicació d'algunes solucions de la traducció per les variants de la tradició manuscrita llatina (de vegades reflectides en el text llatí del manuscrit). Indiquem amb “ms.” i “arag.”, respectivament, les lliçons del manuscrit del text català i del manuscrit de la versió aragonesa. Per al text llatí, hem consultat les edicions següents: M. Tullius Cicero, *De officiis. De virtutibus*, editit C. Atzert (Leipzig: Teubner, 1971), i M. Tulli Ciceronis *De officiis. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit M. Winterbottom* (Oxford: Clarendon Press, 1994), que és el text que citem sempre a les notes. Ocasionalment, hem tingut en compte la traducció catalana del segle XV de Nicolau Quilis OFM, inèdita, segons el text del manuscrit Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 285, i la castellana d'Alonso de Cartagena, *Libros de Tulio: De senetute. De los ofiçios*, edición, prólogo y notas de María Morrás (Alcalá de Henares / Madrid: Universidad de Alcalá de Henares, 1996).

[f. 1r] [XX] [81] [...] ¹ mas per aquella causa ésser fet cònsol —la qual cosa ell havia proposat— ere-li vist ésser molt útil. Mas de totes aquestes coses és una regla la qual jo desig a tu ésser nota²: que lo que és vist ésser útil no és leg, o si és leg, no és vist ésser útil. E, donchs? ¿Porem o aquell Màrio o aquest Graviano³ judicar ésser bon home? Splica e departex en la tua intelligència en manera que veges què és en aquella la fas, forma o conexença de bon home. ¿Cau en bon home mentir per causa de son profit, acusar algun criminant, aquell robar, enganar? Per cert no res menys que açò. [82] ¿És, donchs, cosa alguna de tant preu o algun profit que tant deja ésser desigat que per allò degues perdre la splendor e nom de bon home? ¿Què [és] tant⁴ lo que pot portar aquella que és dita utilitat, quant pot levar si pert lo nom de bon home e és levada d’ell fe e justícia? ¿Quina diferència és si algú és convertit de home en bèstia, o si ab figura de home tingua inhumanitat⁵ de bèstia? [XXI] Que aquells que totes les coses rectes e honestes necligen solament que aconseguèxquan potència, ¿no fan allò matex que feu aquell que volch aver tal sogre ab la audàcia del qual ell fos pus potent? Car era-li vist ésser útil él aconseguir molt poder per la enveja del altre. E açò quant ere injust en la pàtria e quant [...] ⁶ inútil no veyia. E aquell sogre sempre portava en la bocha aquest[s] versos grechs, [1v] los quals diré segons poré, e per ventura no polidament, però en tal manera que la sentència puxa ésser entesa. E són los que seguexen: “Si lo dret ha ésser violat per causa de regnar, sia violat; mas en les altres coses sia honrada e presada la pietat e benignitat.” Othéocles, o més Eurípides, digna de sentència capital, solament aquella cosa que era pus malvada e celerada que totes ne exceptà.⁷ [83] ¿Per què, donchs,

¹ Suplim el començament del §81 amb el text de la versió aragonesa: “Aquestas son las cosas que turban algunas vegadas en la deliberación quando aquello en que es violado la equidad no es así grant e lo que de aquello naçe es visto seyer grant, así como a Mario furtava la gracia popular [d]e los compañeros e tribunos del pueblo no era así visto feo.” (f. 106r)

² *nota*] *notorja* arag. (llat. “notissimam”). Calca el participi llatí *notus*. L’única documentació aportada pels repertoris lèxics és al *Torsimany* de Lluís d’Averçó (“*nota*, per coneguda”; “*Torsimany*” de *Luis de Averçó. Tratado retórico gramatical y diccionario de rimas, siglos XIV-XV* [Barcelona: CSIC, 1956], vol. II, p. 130).

³ *o aquest Graviano*] *o aqueste Gradiano* arag. (llat. “aut hunc”, referit a “Gratidianus” del paràgraf 80; el ms. Renom-Llonch també l’ha afegit per claredat: “Atque hunc tratidianum”).

⁴ [és] tant: *stant* amb la *s* esborrada ms., *es tanto* arag. (cf. llat. “Quid est quod adferre tantum utilitas ista quae dicitur...”).

⁵ Llat. “immanitatem”, ‘aspecte monstruos’, grafiat “in manitatem” al ms. Renom-Llonch. El mateix error a arag. (“inumanidat”).

⁶ Llat. “Id quam iniustum in patriam et quam turpe esset, non videbat”, però els testimonis tardans (inclòs el ms. Renom-Llonch) afegixen “inutile” (“id quam iniustum in patria e[st] quam turpe et inutile esset non uidebat”) (vegeu els aparats de les edicions d’Atzert i Winterbottom; Bescós, “El *De officiis* quatrecentista..”, aporta el testimoni del ms. *Vaticanus* Borgia 326). La versió aragonesa segueix el text català (també sense l’equivalent a “turpe”), amb l’omissió del verb corresponent a “no veyia”. La traducció de Nicolau Quilis segueix també els manuscrits tardans: “Mas que allò fos injust e contra la pàtria que fos leig deshonest e inútil nou vehie ni u extimave.” (BC, ms. 285, f. 164v)

⁷ Llat. “Capitalis Eteocles uel potius Euripides, qui id unum quod omnium sceleratissimum fuerit, exceperit”. —*Eurípides*] *Eolípides* ms., *Eurípides* arag. (llat. “Eurípides”; esmenem d’acord amb arag. i amb la forma correcta del nom més avall, §108). —El text català omet el relatiu “qui”, potser perquè la conversió de l’adjectiu “capitalis” en una aposició el feia innecessari. El traductor no seguia el text llatí del ms. Renom-Llonch, que llegeix “quid” en lloc de “qui”. —*digna*: Llegiu “digne”. — Per al sentit de “capitalis”, veg. Lewis & Short, s.v. La particularització del sentit pot dependre d’una glossa i

collim e fem menció de les coses menudes, heretats o successions, mercaderias, vendicions fraudulentas? Vet así qui ha cobdiciat e acabat ésser rey del poble romà e senyor de totes les gents! Qui aquesta cobdícia diu ésser honesta per cert incensat és, car aprobe destrucció de les leys e de la libertat, e la mala e detestable oppressió de aquelles reputa gloriosa. Aquell, emperò, que confesse no ésser honest regnar en aquella ciutat que és estada e deu ésser llibera, emperò diu que és útil a aquell qui ho pot fer, ¿ab quina objurgació o⁸ reprenció de vici me sforçaré a apartar-lo de tanta error? O déus viu e immortal, ¿pot a algú ésser útil lo leg, scur e tenebrós homey de la pàtria, encara que aquell que l'ha comès per los ciutadans oppressos e maltractats sia apellat pare? E per tant la utilitat deu ésser endreçada e reglada ab la honestat, e per cert en tal manera que aquestes dues coses sien vistes entre si discrepar en lo parlar mas una mateixa cosa sonar. [84] [2r] Mas ara vull tornar a l'opinió de la gent vulgar: què major utilitat pot ésser que regnar? E, per lo contrari, quant jo retorn la rahó a lo que està en veritat, no trob cosa pus inútil a aquell que injustament lo regne aconseguex. Car, ¿poden ésser a algú útils les congoxes, les ànsies de dia, les pahors de nit,⁹ la vida plena de aguayts e perills? “Molts inichs e infels són al regne, e los bons són poch”, segons diu aquell poeta Accio. E a qual regne? A aquell que levat de Tàntalo e Penèlope¹⁰ per dret era obtengut. Donchs, ¿quantes més congoxes e pahors ymagine tu ésser a aquell rey que ab lo exèrcit del poble romà opprem e subjuga aquell matex poble e força servir a ell aquella ciutat que, no solament és llibera, mas encara senyora e imperadriu¹¹ de les gents? [85] Quines màcules judiques tu en sa consciència e ànimo tenir aquest, e quines plagues? ¿Pot ésser la vida útil a algú, quant aquella vida és de tal condició que aquell que aquella leve spere aconseguir gran gràcia e glòria? E si aquestes coses que són vistes grans no són útils, perquè són plenes de legesa e turpitud, assats deu ésser demostrada no ésser alguna cosa útil que no sia honesta. [XXII] [86] Si bé que¹² açò metex moltes vegades en altra manera és stat judicat, emperò per Fabrício, cònsol nostre en la guerra de Pirro, e après per nostra senat, és stat açò matex judicat. Com lo rey Pirro donàs guerra voluntària al poble romà e guerrejassen [2v] e contenguessen de imperi ab rey generós e potent, un home fugitiu vench del dit Pirro al stol de Fabrício e offerí-li, si li prometia cert guardó e

---

coincideix amb la traducció castellana d'Alonso de Cartagena (“Muerte merecía...”, ed. Morras, p. 346). En aquest punt, Nicolau Quilis en banalitzava el sentit (“Capità d'açò dir e fer ere Eliocles...”, BC, ms. 285, f. 165r).

⁸ *o] e con que* arag. (cf. llat. “quo potius convicio”).

⁹ *les ànsies de dia, les pahors de nit] las ancias divinas los miedos nocturnos* arag. (on “divinas” és error per “diurnas”; llat. “sollicitudines, diurni et nocturni metus”).

¹⁰ *Penèlope*. Error per “Pèlope”, també a arag.

¹¹ *imperadriu] imperant* arag. (llat. “imperantem”).

¹² *Si bé que] si bien* arag.

remuneració,¹³ que, axí com secretament ere vengut, secretament¹⁴ se'n tornaria a son stol e ab verí mataria lo dit Pirro. E Ffabrício curà de retornar aquest fugitiu a Pirro, e lo fet e delliberació sua fonch lohat per lo senat. E si demostració, cara e oppinió de utilitat cerquam, aquell, hun fugitiu, hauria levat una gran guerra e greu adversari del imperi, mas fora stat gran desonor e vergonya vençre ab peccat e trahició, no ab virtut, aquell ab lo qual guerrejam sobre¹⁵ honor e glòria. **[87]** [A]¹⁶ qual donchs és pus útil, o a Fabrício, que fonch en aquesta ciutat tal qual Arístodes¹⁷ en Athenes, ho a nostre senat, que nunca departí o separà la utilitat de la dignitat, pugnar ab l'enemich ab¹⁸ armes o ab verí? Si l'imperi demanam per causa de glòria, tota trahició e peccat sia foragitada, en los quals no pot haver glòria; si emperò són¹⁹ demanades e desigades riqueses en qualsevol manera, no poden ésser útils ab infàmia. No és donchs útil aquella sentència de Lèlio Philipo, fill de Quinto, que aquelles ciutats les quals Lèlio Silha, capità dels romans, per peccúnia que de elles havia pres ab consultació del senat de Roma havia liberat e infranquit, que²⁰ aquelles metexes tornàs fer tributàries e que la peccúnia [3r] que havien dada per la libertat no·ls fos tornada, a la qual cosa lo senat prestà assentiment. O cosa leja al imperi, que la fe dels cossaris sia millor que la del sanat! Dirà algú emperò: “Lo victigal e trahut ne són aumentats, e per tant útil és.” Fins a quant gosaran los hòmens [dir]²¹ alguna cosa ésser útil que no sia honesta? **[88]** Pot ésser e l'oy e la infàmia útil a algú imperi, lo qual deu ésser guarnit e ornat de glòria e benivolència dels amichs e confederats? Jo axí matex moltes vegades dissentia e'm discordava ab Cató, car semblave'm que ell molt stretament diffinia²² l'erari publich e los trahuts e victigals de la ciutat, e totes les coses negar als publicans e moltes als amichs e confederats, com en²³ aquests devíem ésser benifichs e ab aquells fer-ho com²⁴ solem fer ab nostres terratinents, e tant més quant la conjuncció de les òrdens pertany a la salut pública. Mal axí matex dix Cúrio com dix que la causa dels trespadians ere justa e que demanaven justícia; e metia sempre a la fi aquesta addició: “Vença emperò la utilitat.” Millor hauria

¹³ *guardó e remuneració*] *guardo de remuneracio* ms., *galardon e premio* arag. (llat. “praemium”).

¹⁴ *secretament*] *asi secretament* arag.

¹⁵ *sobre*] *por* arag. (cf. llat. “quicum laudis certamen fuisset”).

¹⁶ om. ms. i arag.

¹⁷ *Aristodes*: Aristides (“Aristotiles” a l'aragonès).

¹⁸ *ab*] *ab* ms.

¹⁹ *són*] *se son* ms.

²⁰ *que*] *e que* ms., *que* arag.

²¹ *dir*] om. ms., *dezir* arag. (llatí “dicere”).

²² Llegiu “defenia”.

²³ *en*] *con* arag. (llatí “cum”).

²⁴ *com*] *com que* ms., *como* arag.

dit sa causa no ésser justa perquè no era útil a la cosa pública, que no com dix ésser útil e atorgava no ésser justa.²⁵

¶²⁶ [XXIII] [89] Lo sisèn libre *De officiis* de Cató²⁷ és ple de tals e semblants questions: “És pertinent al home bo en gran carestia de forment no governar sa família?” E dispute açò per quascuna de les parts, emperò a la fi ell entén l’offici e bondat deure’s regir més per utilitat que per humanitat. Demane: “Si cars és que covenia gitar robes en la mar, [3v] aquest bon home gitarà abans un preciós cavall o un sotil sclau?” En aquest cas, a una part nos inclina e porta lo profit de la substància familiar, e [a]²⁸ altre part nos tira la humanitat. Ítem, “Si un home nici e ignorant pren una taula de la nau per scapar en aquella, levar-la-li à lo sapient per scapar a ssi matex?” Nega açò Cató, perquè diu seria injúria. Què direm? “Si aquest sapient és senyor de la nau, pendrà la taula com cosa sua?” “No més que si navegant e stant en golf lo volgués gitar de la nau dient perquè és sua, car fins que sia atès al loch per a hun és noliejada la nau no és aquella nau del senyor, mas dels navegants.” [90] “Què direm si la taula és una e los que encorren lo perill del naufrag són dos e són egualment sapients, levarà quascú la taula per a ssi ho darà la hu loch al altre?” “La hu deu dar loch al altre, mas deu ésser donat loch a aquell del qual és més interès de viure, o per causa de la cosa pública o per causa sua.” “Què serà si aquestes coses són eguals en cascú?” “No sia entre ells debat, mas per sort o ab baralla lo vençut don loch al altre.” “Què si lo pare vol robar lo temple o fa²⁹ mines o caves per entrar a la casa del tresor de la ciutat, lo fill deu-ho denunciar als regidors?” “Per cert, gran peccat seria, ans encara deurie deffendre al pare si era acusat.” “Donchs, segons açò la pàtria no serà primera e preferida en tots los officis e proheses.” “Per cert, sí, mas a la pàtria cové haver ciutadans piadosos e misericordiosos envés sos genitors.” “Què si lo pare se sforçave de ocupar tirannament la pàtria o aquella trahir, callarà lo fill?” “Ans pregarà lo pare [4r] que no ho fassa; e si no li valen ses pregàries mançarà de acusar-lo, e a la fi, si de açò veu que s’espera perdició de la pàtria, metrà primer la salut de la pàtria que la salut del pare.” [91] És posada axí matex qüestió: “Si algun sapient no cuydant haurà rebut diners falsos per bons, com despuys n’és çertificat, pagar-los ha per bons a algú a qui ell deu?” Diògenes diu que sí; Antipater ho nega, al qual jo do més assentiment. “Si algú ven veri³⁰ per desexir-se de aquell, deu-ho

---

²⁵ Llat. “quam, cum utilem diceret non esse, esse aequam fateretur”. El traductor ha seguit la variant de la família ζ, testimoniada també pel ms. Renom-Llonch: “...utilem esse diceret non esse aequam...”

²⁶ Rúbrica del text aragonès: “Questiones en las quales se demuestra contención entre el honesto e útil”.

²⁷ *Cató*: Ecató. Al text llatí del ms. Renom-Llonch, “e catonis”.

²⁸ a] om. ms.

²⁹ *fá] fazer arag.*

³⁰ Llat. “vinum”, però el ms. Renom-Llonch, com el model del traductor, llegeix “uenenum”, lliçó pròpia de la branca llatina ζ/Z. Quilis segueix la mateixa lliçó (BC, ms. 285, f. 168v).

dir?” Diògenes diu³¹ no ésser necessari; Antipater stima pertànyer a bon home manifestar-ho. Aquestes són quasi les controvèrsies e drets que han posat los stoychs filosofos. “En la venda del sclau deuen-se dir los vicis?” “No, sinó aquells que, si no·ls deyes, per dret civil hauries a cobrar l’asclau.” Mas aquestes coses, és a saber, ésser mentirós, jugador, ladre, embriach, a algú era vist que·s devien dir, a³² altre que no. [92] “Si algú ven or e cuyda vendre lautó, lo bon hom que compre, deu manifestar [allò]³³ ésser or, o comprarà si vol per un diner lo que val mil?” Clar és ço que a mi semble e qual és la controvèrsia que és entre aquells filosofos que he nomenats.

¶³⁴ [XXIV] “Los pactes e promissions que no són fets per força ni per engan, segons los pretors solen dir, deuen-se sempre servir, ho no?” Si algú [ha]³⁵ donat o mostrat a altri alguna medecina contra ytropesia e ha fet pacte que, si sana ab aquesta medecina, [4v] que no ús³⁶ més de aquella, e per spay de alguns anys après recau en aquella metexa malaltia e no pot impetrar que puxa lícitament usar de aquella medecina, què és de fer?” Com sia inhumà aquest lo qual no ho vol atorgar, e a ell no és feta alguna injúria, deu l’altre provehir e consellar a sa vida e salut. [93] “Què, si algun sapient és pregat per un altre, lo qual lo fa hereter com en lo testament li lexa sexanta mília sous, que abans que accepte la heretat a migjorn balle en la plassa e ell promet fer açò, car en altra manera no·l haurie fet son hereter, farà lo promès o no?” Voldria més que no u agués promès, e allò fora stat pus honest; però, pux ho ha promès, si·l ballar en la plaça reputa ésser cosa leja, pus honestament mentirà si de la heretat no pren part alguna que si·n pren, si no que per ventura aquella peccúnia donàs a la cosa pública per algun gran temps, car ballar, com és a profit de la pàtria, no és leg. [XXV] [94] E, axí metex, les coses promeses que no són útils a aquells a qui són promeses no·s deuen observar. E perquè tornem a les fàbules, lo Sol dix a son fill Feton que ell faria tot lo que ell li demanàs; demanà [5r] que fos portat en lo carro del pare, fonch aquí portat e, per quant follement se governà, ab colps de lamp fonch cremat. Quant fora stat millor si aquesta promissió del para no fos stada servada! Què feu Theseu quant demanà a Neptuno³⁷ que li complís la promissió, al qual Theseu, com tres coses optades Neptuno li agués promès, demanà-li la mort de Ypòlit, son fill, com aquest fos suspitat³⁸ al pare de que·s mesclàs

---

³¹ ~~dix~~ diu ms.

³² dir a interl. ms.

³³ allò] om. ms., *aquello* arag. (llat. “aurum illud esse”).

³⁴ Rúbrica del text aragonès: “Que los patts no se deven siempre servir”.

³⁵ ha om. ms., *ha* arag.

³⁶ ús] *ur* ms., *uso* arag. (llat. “uteretur”).

³⁷ Neptuno] *Neptino* ms. (igualment en l’ocurrència següent i en la primera ocurrència del nom al ms. de la versió aragonesa).

³⁸ *suspital*] *suspecto* arag. (llat. “suspectus”).

ab la madraestre; la qual cosa optada³⁹ axí impetrada,⁴⁰ Theseu vench a grans dolors e plors. [95] Què direm de Agamenon, lo qual, com agués promès a Diana la pus bella creatura que en aquell any nasqués en son regne, e per tant sacrificà Efigena,⁴¹ que era la pus bella [criatura]⁴² que en aquell any fos nada. Millor era no tenir lo que era promès que cometra tan abominable peccat. Donchs, appar que les coses promeses algunes vegades no s deuen complir, ni axí matex los depòsits e coses comanades se deuen tostemp restituir. Si algú te⁴³ ha acomanat una spasa stant en bon seny, e après, com aquella te demana, és tornat orat, lo tornar-la és peccat, lo no tornar-la és offici e prohesa. Què, si aquell que ha depositat en ton poder la peccúnia vol moure guerra contra la pàtria, restituir-li has son depòsit? Crech que no,⁴⁴ car faries contra la cosa pública, la qual deu ésser pus cara que alguna altra cosa. E, axí, moltes coses que per natura són vistes ésser honestes, en algun temps són fetes no honestes, car fer lo que és promes, [5v] star a lo que és convengut,⁴⁵ restituir lo depòsit, comutada la utilitat són fetes coses no honestes. E de aquelles coses que són vistes ésser utilitats ab simulació de prudència e són contra justícia, arbitre haver ja assats parlat.

¶⁴⁶ [96] Mas per quant en lo primer libre havem posats los officis e proheses que procehexen de les quatre fonts de honestat, en aquestes metexes coses continuarem si mostram aquelles coses que són vistes ésser útils [e] no [ho] són,⁴⁷ quant són enemigues de la virtut. Emperò de la prudència, la qual vol la malícia remidar,⁴⁸ e de la justícia, la qual sempre és útil, ja havem disputat. Resten les dues parts de honestat, la una de les quals és vista star en noblesa e magnitud de ànimo excellent, la altre en confirmació e moderació de continència e temperància. [XXVI] [97] Útil era vist a Ulixes, segons los pohetes que han fetes les trajadies⁴⁹ han manifestat (car Homero, bon actor,⁵⁰ no ach⁵¹ tal suspició de Ulixes, mas les trajadies lo accusen), que ab simulació de oradura volch fugir als actes de cavallaria. No fonch, per cert,⁵² honest consell, emperò per ventura dirà algú: “Útil cosa és regnar e viure axí reposat ab lo pare e mare, ab la muller, ab lo fill.” Ymagine tu que noblesa o bellesa alguna aconseguida ab

---

³⁹ *optada* amb *d* corregint una altra grafia ms.

⁴⁰ *la qual cosa optada axí impetrada*: Llat. “quo optato impetrato” (“quo optato et impetrato” al ms. Renom-Llonch).

⁴¹ *Efigena*] *efigeno* ms., *affigena* arag.

⁴² *criatura*] om. ms., *criatura* arag.

⁴³ ~~h~~ *te* ms.

⁴⁴ *Crech que no*] *no creo* arag. (llat. “Non credo”).

⁴⁵ *lo que és promès...lo que és convengut*] *lo prometido...lo convenido* (llat. “promissa...conventis”).

⁴⁶ Rúbrica del text aragonès: “De las cosas que se muestran útiles contra la honestat que viene de fortitut”.

⁴⁷ *no son* ms., e *no lo son* arag.

⁴⁸ *remidar*: Llat. “imitari”. Verb no documentat a *DCVB* i *DECat*. Cf. cast. *remedar*.

⁴⁹ *pobetes...trajadies*] *poetas tragicos* arag. (llat. “poetae tragici”).

⁵⁰ *bon actor*] *optimo actor* arag. (llat. “optimum auctorem”).

⁵¹ *ach*] *ab* ms., *vno* arag.

⁵² *cer* expuntuat abans de *cert*

los treballs e perills cotidians se puxa comparar ab aquesta tranquillitat?⁵³ Jo, emperò, [6r] entench que aquesta deu ésser menyspresada e per terra gitada, car, pux honesta no és, jo arbitre no ésser útil. [98] Què ymagine tu que haurie agut Ulixes si en aquella simulació agués perserverat? Lo qual, com agués fet grans coses e batalles, emperò hoyria de aquell cavaller Àyax,⁵⁴ del qual, axí com a príncep, havia pres sagrament, açò que's seguex: “Segons tots sabets, aquest sol negligí⁵⁵ la fe e simulà ésser orat e no considerà un anava. E sinó que la prudència subtil e aguda de Palomides⁵⁶ havia perçebut la maliciosa audàcia de aquest, ab fe santa hauria enganat perpetualment lo dret.” [99] Al qual Ulixes, per cert, no solament ab los enemichs, mas encara ab les honres de la mar hauria stat millor guerrear que lexar Grècia e dar batalla als bàrbaros. Mas lexem les fàbules e les coses de gents stranyes⁵⁷ e tornem a les nostres e vertaderement fetes.

¶⁵⁸ Marcho Actílio Règulo, com stant cònsol fos pres en Àffrica en aguayt, essent Exantipo Lacedomoni duch, stant capità Amícaro,⁵⁹ pare d'Aníbal, fonch tremès al senat de Roma ab jure, emperò, que si no eren restituïts los catius nobles als cartaginesos, que ell se tornà a Cartayna; lo qual, com vingués a Roma, vehia bé la cara que mostrava la utilitat, però aquella judicà ésser falsa. La qual era tal: [6v] aturar en la pàtria, star en sa casa ab sa muller e sos fills, e la adversitat que havia rebut en la batalla judicar ésser de la fortuna bellicosa, lo grau de la dignitat consular tenir. Qui negaria ésser útils aquestes coses que tu judiques ésser útils? La magnitud del ànimo e la fortitut ho negue. [XXVII] [100] Mas, per quant tu demanes pus aprovats actors, de aquestes virtuts és propi no tembre cosa alguna, totes les coses humanes menyspresar e no reputar intollerable cosa alguna de les que poden al hom sdevenir. E, per tant, què feu aquest Règulo? Vench en lo senat, splicà lo que li era acomenat, recusà de dir sa intenció, car, mentre era ligat o tengut per lo sagrament fet als enemichs, entengué no ésser sanador. Encara diria algú açò que's seguex: “O, home orat e repugnant a sa pròpria utilitat!” Negà ésser útil los catius ésser restituïts, car aquells eren jóvens e bons capitans e ell era ja aflicte o cascat⁶⁰ de senectut. Mas com la auctoritat de aquest prevalgués, los catius foren retenguts e ell tornà a Cartanya, lo qual no retingué la amor de la pàtria ni dels seus. Ell, emperò, no ignorava que ell tornava a poder de cruel enemich e a greus turments, però ell ymaginava que devia servir lo jurament. E axí

⁵³ *utilitat* expuntuat abans de *tranquillitat*

⁵⁴ *Ayax*] *ayay* ms., *ayax* arag.

⁵⁵ *negligi*] *negligir* ms., *nigligio* arag. Llatí “neglexit”.

⁵⁶ És a dir, Palamides. Cf. *palamides* arag.

⁵⁷ *de gents stranyes*] *agenas* arag. (llat. “externa”).

⁵⁸ Rúbrica del text aragonès: “Exemplo de Régulo e de falsa utilitat contra Régulo”.

⁵⁹ És a dir, Amílcar.

⁶⁰ *aflicte o cascat*] *aflicto e gastado* arag. (llat. “confectum”).

com ell morie degollat⁶¹ entenia que tenie millor causa que si romania en sa casa cònsol veyll, catiu e perjur. [7r] **[101]** “Emperò açò par ésser oradura, car no solament judicà los catius no ésser restituïts, mas encara ab rahons ho provave e induhie.” E com dius tu ésser oradure, encara que sia expedient a la cosa pública? Pot ésser útil a algun ciutadà lo que és inútil a la cosa pública? [XXVIII] Per cert, los hòmens perverten los fonaments de natura com separen la utilitat de la honestat. Car tots demanam e cerquam la utilitat e a aquella som tirats e arrapats, e no podem alra fer. Car, qual és aquell que fuge a les coses útils? E encara dic més: qual és aquell que ab gran estudi no les cerch e proseguesca?⁶² Mas, per quant no trobam en alguna part coses útils sinó en lahor, bellesa e honestat, per tant aquelles per principals e superiors⁶³ tenim, e lo nom de utilitat no·l reputam tan noble e bell quant necessari.

¶⁶⁴ **[102]** Dirà algú: “E què curam de aquest jurament? Havem pahor del déu Júpiter que sia irat contra nós? E cert és que és conclusió comuna de tots los filosofos, no solament de aquells que dihen déus no entremetre’s de algun negoci, ni dar ni exhibir cosa a algú, mas encara de aquells que volen dir que déu sempre fa e studia en alguna cosa, nunca emperò se enfellonex ni nou a algú. Donchs, què més lo déus irat podie noure a Règulo que quant ell metex se nogué? Donchs, virtut alguna de religió no⁶⁵ era que tanta utilitat pogués pervertir. E encara jo dic que Règulo feu cosa leja. E, primerament, per quant del mal, lo menor.⁶⁶ E, per tant, [7v] aquesta turpitud o legesa no tenia tant mal quant tenia lo turment de la mort. E encara vull allegar aquell dit que dix Àttico: «Has trencada la fe?» Respòs ell: ‘Ni la he donade ni la do a algun infel.’», encara que açò és stat dit per mal rey, però bellament és dit.” **[103]** Ahlégan encara més per sa part aquells filosofos: “Car, axí com nós dehim ésser vistes algunes coses útils que no [ho]⁶⁷ són”, axí dihen ells “algunes coses ésser vistes honestes que no ho són, axí com és vist ésser honest açò, és a saber, tornar al turment per causa de servir lo jurament; però és fet no honest, car lo que és fet per força de enemichs no deu ésser stable ni ferm.”⁶⁸ Alleguen encara més que lo que és molt útil és fet honest encara que abans no ho fos. Aquestes són les coses que se alleguen contra aquell⁶⁹ Règulo.

⁶¹ *morie degollat*] *degolandolo ell moria* arag. —Llat. “uigilando necabatur”; el traductor llegia “iugulando”. El ms. Renom-Llonch llegeix “uigilando”, sembla que amb un traç afègit per convertir la segona *i* en *u*. Quilis tradueix “que si en Cartaginia per mans del enamich era ocís e mort” (BC, ms. 285, f. 173v); Cartagena, “quando le matavan” (ed. Morrás, p. 353).

⁶² *proseguesca*] *prosigna* arag. (llat. “persequatur”, però el ms. Renom-Llonch ja testimonia l’error per confusió de les abreviatures de *per* i *pro*).

⁶³ *superiors*] *sumas* arag. (llat. “summa”).

⁶⁴ Rúbrica del text aragonès: “Argumentos contra el fortitud de Règulo”.

⁶⁵ ¶ *no* ms.

⁶⁶ Llat. “Primum minima de malis.”

⁶⁷ *ho* om. ms., *lo* arag.

⁶⁸ *stable ni ferm*] *rato e firme* arag. (llat. “ratum”).

⁶⁹ ¶ *aquell* ms.

¶⁷⁰ Mas vejam los primers arguments. [XXIX] [104] “No era Júpiter temut perquè irat no nogués, car ell no s sol enfellonir ni noure.” Mas, per cert, aquesta rahó no val més contra Règulo que contra altre jurament fet. Mas en lo jurament no devem haver consideració quina pahor porta, mas quina força té, car lo jurament és una afirmació religiosa, e lo que tu has promès afirmativament, de la qual cosa quasi has fet a déus testimoni, deus-ho tenir. E açò ja no pertany a la ira de déu, la qual no és alguna, mas pertany a la justícia e fe. Car noblement ha dit aquell filosof Ènnio: “O fe santa, apta als temples,⁷¹ e⁷² jurament del déu Júpiter!” [8r] E, per tant, qui viola lo jurament viola la fe, la qual nostres predecessors⁷³ volgueren, segons en la oració de Cató és contengut, que fos en lo Capitoli vehina del gran e bon Júpiter. [105] E quant al segon argument, que diu que Júpiter irat no podia noure més a Règulo que quant ell se nogué, cert, axí seria si cosa alguna no fos mal sinó la dolor. Mas açò no solament ab gran auctoritat afermen los filosofos no ésser strem⁷⁴ mal, mas encara no ésser mal. De les quals coses un testimoni no dic cominal, mas encara no sé si diga molt gran, és a ssaber, aquest Règulo, vos prech no vullats menyspresar e vituperar. Qual testimoni pus provat⁷⁵ demanam que un príncep del poble romà que per causa de retenir l’offici e prohesa se volch⁷⁶ sotsmetre a turment voluntari? E quant al altre argument, que diu que dels mals deu ésser elegit lo menor, és a ssaber, que val més encórrer turpitud que adversitat, ¿és algun mal major que turpitud e legesa?, la qual, si en la diformitat del cos té alguna offensió, quanta deu ésser vista aquella legesa e depravació del ànimo turpificat e enlegit! [106] E, per tant, aquells que ab més nirvi e fortaleza parlaren han gosat dir que solament és dit mal lo que es leg⁷⁷, e aquells que parlen pus bax no dupten dir la turpitud e legesa ésser strem e gran⁷⁸ mal. E quant a la altra rahó que dien, “Ni he dat ni do fe a algun infel”, per tant fonch ben dit per lo poheta, car com fos tractat Atreu convenia-li servir a la persona. Mas si aquesta conclusió [8v] prenen, és a ssaber, que no és alguna la fe que és dada al infel, guarden que no cerquen amagatalls e forats al perjuri. [107] Car encara lo dret stil de guerra⁷⁹ e fe de jurament deu ésser ab l’anemich servat. Car lo que és axí jurat que, axí com la pensa ho concep, axí sia fet, cové que sia servat. Mas lo

⁷⁰ Rúbrica del text aragonès: “Soluciones de los argumentos fechos contra Régulo”.

⁷¹ Llat. “apta pinnis”, ‘alada’. La traducció, que entén que alada vol dir ‘divina’, i doncs digna de culte, sembla induïda per una glossa. Quilis llegia la variant “apta premiis” i traduí en conseqüència (“a premis e corona molt pròpia”, BC, ms. 285, f. 174v).

⁷² e] o arag.

⁷³ nostres predecessors] nuestros maiores arag. (llat. “maiores nostri”).

⁷⁴ strem] sumo arag. (llat. “summum”).

⁷⁵ prova] aprouado arag.

⁷⁶ volch] vol ms., quiso arag.

⁷⁷ leg] turpe arag. (llat. “turpe”). Les hendíasis “turpitud e legesa” i “turpificat e enlegit” de la frase anterior i d’aquesta mateixa es reduïxen en el text aragonès a “turpitud” i “turpificado”, respectivament.

⁷⁸ strem e gran] sumo e grant arag. (llat. “summum”).

⁷⁹ dret stil de guerra] drecho de batalla arag. (llat. “ius...bellicum”).

que és jurat en altra manera, si no [ho] fa,⁸⁰ no y ha perjuri, axí com si als robadors o ladres no portaves lo rescat en què t'auràs⁸¹ pactat perquè t reservassen la vida, no seria algun frau encara que u aguesses jurat e no u complisses, car lo cossari o ladre no és comtat en nombre de home d'armes, mas és enemich comú de tots; e, per tant, ab aquest no deu ésser fe ni jurament comú. [108] Car jurar fals no és perjurar, mas allò que ab intenció de ton ànimo jures segons per paraules és concebut per nostro costum de parlar, açò no fer e complir és perjuri. Sàviament dix Eurípides: “Jo jure de lengua, mas la pensa tinch no jurada.” Mas aquell Règulo no degué perturbar ab perjuri les condicions e paccions de guerra, car ell menava la guerra ab just e legítim enemich, contra lo qual lo dret fecial, és a ssaber, l'estol de guerra,⁸² e molts drets són, la qual cosa si axí no era, nunca lo nostro senat hauria liurat los clars e nobles hòmens presos e ligats als enemichs. [XXX] [109] E encara Tibèrio Ventúrio e Spúrio Pòstumo, com fossen la segona vegada còsols, per ço com per nostre stol e gents no era stada feta bona e fort guerra en aquella ciutat de Caudino, [9r] havien feta pau ab los sannitos, los quals eren ja sotsmesos a nosaltres. E per quant aquesta pau los dits còsols havien feta sense manament del senat e del poble romà, foren liurats a ells per presonés. En aquest metex temps Tiberi Minuto e Quinto Emílio, que lavons eren tribuns del poble, per quant ab sa auctoritat fonch feta aquesta pau, axí matex foren liurats per presoners, en manera que la pau dels sannits fos recusada e de aquest liurament de presoners aquell Pòstumo, que era stat liurat presoner, fonch ginyador e actor. E açò metex molts anys après fou fet, car Gayo Mantino, lo qual se havia confederat ab los numantins sense auctoritat del senat, devia ésser liurat presoner a ells; la qual rogació Lèlio Fúrio e Sexto Atílio portaren de part del senat e, aquella rebuda, ell fonch liurat. Pus honestament ho feu aquest que Quinto Pompeyo, lo qual com fos pregant, en aquest cas no fou acceptada la ley. Assí aquella que s mostrava utilitat prevalgué més que la honestat; mas, en los primers, la cara falsa de utilitat fonch sobrada e vençuda per auctoritat de la honestat. [110] Mas fonch fet argument contra Règulo que ell no devia haver per ferm ço que era fet per força. Tal argument és fet com si l'ome fort se agués a regir per dret.⁸³ Donchs, per què anà al senat en special, puy's entenia desconsellar la restitució dels catius? La cosa que és major e pus preciosa en ell, aquella reprens. No volch star a son juhí, mes acceptà lo càrrech de la causa [9v] en manera que'l juhí fos del senat, al qual senat, sinó per la auctoritat que ell a aquell donà, per cert los

---

⁸⁰ *si no [ho] fā] si nos fa ms., si no lo façe arag.* (l'lat. “id si non fecerit”).

⁸¹ *t'auràs] cauras ms., te haurias arag.*

⁸² *lo dret fecial, és a ssaber, l'estol de guerra] todo el drecho fecial arag.* (l'lat. “totum ius fetiale”). La glossa, que es deu probablement a la intervenció d'un revisor, ha provocat l'omissió potser voluntària de l'adjectiu “tot”.

⁸³ *per dret:* L'lat. “uis”, però el ms. Renom-Llonch llegeix més aviat “ius” (tot i que la lliçó és ambigua perquè no hi ha cap titlla que marquï la ò).

catius foren stats tornats. E axí Règulo haurie romàs en pau en sa pàtria, la qual cosa, perquè reputà no ésser útil a la pàtria, per tant cregué ésser honest a ell votar axí com votà, e sostenir lo que sostingué. E quant a la última rahó, que diu que lo que és molt útil és fet honest, ans per cert dic que és honest, no que és fet honest. Car no és alguna cosa útil que no sia honesta, e no és que perquè és útil sia honesta, mas perquè és honesta és útil. E, per tant, de molts mirables exemples no diria algú fàcilment que fos algú d'ells pus noble e pus lohable que aquest. [XXXI] [111] Mas de tota aquesta lahor de Règulo una cosa és pus digna de admiració, és a saber, que judicà los catius deure ésser retenguts, car tornar ell en Cartayna no és vist ésser cosa admirable, car en aquells temps no podia altra cosa fer; axí que aquesta lahor no és del home, mas del temps. Car los antichs no volgueren pus stret ligam o vincle per estrènyer la fe que'l jurament. Mostren assò les leys sagrades en les dotze taules; mostren-ho los pactes e treves ab los enemichs ab los quals és ligada la fe; mostren-ho axí matex los coneximents⁸⁴ e cures del offici dels censors, los quals de alguna cosa no judicaven ab tanta diligència com del jurament. [10r] [112] Marco Ponpíno,⁸⁵ tribú del poble, assignà a Lèlio Màllio, fill de Aulo, que era dictador, dia cert a respondre a una acusació perquè havia ajustat alguns pochs dies a exercir l'ofici de la dictadura ultra lo temps instituit. Criminava'l encara lo dit Marco per quant aquest Lèlio havia exellat de la ciutat e manat habitar en l'aldea a Tito, fill del dit Lèlio, après apellat Torcato. Mas, com hoýs aquest jove que per negoci seu fos acusat son pare, vench-se'n a Roma com apuntava'l dia a casa de Pompinio, al qual com fos denunciat que'l dit Tito venia e arbitràs que venia irat contra son pare, levà's del lit e, apparta[t]s⁸⁶ los consellés, manà que lo jove vingués vers ell, lo qual com fos entrat trasch la spasa⁸⁷ e jurà que tantost lo mataria si no que li juràs que absolveria a son pare. Jurà aquest Pompinio, cohacte per terror e pahor; posà la cosa devant lo poble e mostrà'ls com li era necessari desistir de la causa e absolvé a Màllio. Tant en aquell temps valia lo jurament. E aquest Tito Màllio és aquell que prop lo riu appellat Anièn⁸⁸ matà a Gàllio,⁸⁹ que'l havia requirit de armes, e levà-lli lo collar, appellat en latí [...],⁹⁰ e per ço fonch appellat lo Torquat; en lo terç consolat del qual los latins en aquella part appellada

---

⁸⁴ *los coneximents e cures*] *las conaxensas e curas* arag. (llat. “notiones animadversionesque”).

⁸⁵ És a dir, Marc Pomponi.

⁸⁶ *apparta[t]s*] *appartas* ms., *apartado* arag. (llat. “remotis”).

⁸⁷ *spasa*] *spesa* ms.

⁸⁸ El ms. permet també llegir *amen*.

⁸⁹ *Gàllio*: llat. “Galli”, 'un gal', que el traductor ha entès com un nom propi.

⁹⁰ Sembla haver-se omès el terme llatí equivalent a “collar”. L'omissió de tota la seqüència “apellat en latí” en el text aragonès suggereix que l'explicació en el text català és fruit d'una intervenció posterior per glossar el nom. Llat. “torque detracto [alguns mss. llegeixen “torquem detraxit”] cognomen invenit”. Cf. la traducció de Nicolau Quilis, que integra una glossa: “En la qual mort pres lo sobrenom de Màllio e pres lo torques, ço és, lo gran fermall d'or e cadena richa, la qual penjava del coll fins als pits, e segons costume no era del vencedor.” (BC, ms. 285, f. 177v-178r). Cartagena seguia una glossa semblant: “e tirado aquel hornamento del cuello que llamavan torque” (ed. Morras, p. 359).

Eseyo⁹¹ foren vensuts e posats en fuga. [10v] Gran home fonch aquest al començ, e aquest, qui era stat molt comportador e clement en lo pare, ell metex fonch cruel en lo fill. [XXXII] [113] Mas axí com aquest Règulo fonch de lohar en conservar lo jurament, axí matex aquells ·x· los quals après de la batalla de Cannas foren enviats al senat, jurats de tornar a les tendes on eren presos (la pena e turment de les quals ja havien usat e sabien) si no impetraven que los catius fossen rehemuts, e si no tornaven eren dignes de vituperi; dels quals tots no u feren per una manera, car Políbius, bon actor, scriu primerament que, de aquests ·x· nobles que eren stats tremesos, los nou tornaren no impetrada la petició del senat, mas lo hu dels ·x·, lo qual poch après que fonch axit de les tendes dels cartaginesos se tornà a aquelles fingint que s'avia oblidat alguna cosa, aquest romàs en Roma, car interpretava que per lo tornament que havia fet en les tendes era ja deliure del jurament. Emperò no interpretà rectament, car la frau destreny lo perjuri, no'l dissol. Fou, per tant, aquesta una folla astúcia⁹² e entricament, la qual [perversament]⁹³ volch remidar a prudència. E, per tant, lo senat determinà que aquell fals e entricat fos tremès a Aníbal ligat. [114] Mas un altre negoci fonch molt gran. Aníbal tenia vuyt mília hòmens, no que aquells en la batalla agués pres ni que en perill de mort haguessen fugit, mas que eren lexats en les tendes dels romans per Paulo e Abarson,⁹⁴ cònsols, e lo senat no delliberà rehembre aquells, jatsia ab poca peccúnia ho pogués fer, perquè fos rahiguat en lo coratge dels cavallers o vençre o morir. La qual cosa hoÿda, segons scriu aquell metex [11r] Políbius, storiador,⁹⁵ que lo coratge de Aníbal fonch molt aflaquit e tranquat vehent que lo Sanat e lo poble romà en les coses adversas staven ab tan alt ànimo. E, axí, les coses que són vistes útils⁹⁶ són vensudes per comparació de honestat. [115] Mas Atílio, que scriuí aquesta ystòria en grech, diu que foren més aquells que·s tornaren en les tendes dels cartaginesos perquè ab aquella metexa frau fossen delliurats del jurament, los quals per los officis dels censors foren notats de ignomínia e vituperi. E assí és feta fi a aquesta matèria. E, per tant, és clar que aquelles coses que són fetes ab ànimo tímido, bax, flach, tranquat, axí com fore stat lo fet de Règulo si de la restitució dels catius agués votat segons convenie a

---

⁹¹ Es refereix al riu Veseri (llet. “ad Vesperim”).

⁹² *folla astúcia*] *estulta estucia* arag. Cf. llet. “stulta calliditas”.

⁹³ *perversament*] om. cat., *peruersament* arag. Llet. “perverse”.

⁹⁴ *per Paulo e Abarson*: Llet. “a Paulo et a Varrone”, però “a paulo et abarson” al ms. Renom-Llonch (“ab arson” a la branca llatina ζ/Z). El ms. aragonès llegeix “por paulo e varon”, probablement per error.

⁹⁵ *storiador*] *studiador* cat., *estoriador* arag. No té equivalent en llatí (“scribit idem”, en referència a “Polybius, bonus actor” del paràgraf precedent).

⁹⁶ *vistes útils*] *vistas seyer utiles* arag.

ell, no segons convenia a la cosa publica, o si agués volgut romandre en sa casa, no ésser útils per quant⁹⁷ són flagiciosos e leges.⁹⁸

¶⁹⁹ [XXXIII] [116] Resta la quarta part, la qual és contenguda en decència, moderació, modèstia, continència e temperància. Pot ésser donchs alguna cosa útil que sia contrària a aquest cor de virtuts? Mas aquells cyranichs e amicerós,¹⁰⁰ que per Aristopo¹⁰¹ són nomenats filosofos, tot lo bé han posat en la voluptat e delit, e han judicat la virtut deu ésser cosa lohada per quant fa e porta voluptat e delit. Los quals filosofos finits e destruhits florí Epicuro, quasi ajudador e actor de aquesta metexa sentència. E, per tant, ab aquests vertaders e rahanables filosofos¹⁰², segons se diu, [11v] és de disputar si la intenció e sentència de aquells és retenir e defendre la honestat. [117] Car sinó solament la utilitat, mas tota benaventurada vida se conté e stà en ferma constitució del cos spiada¹⁰³ e adquirida o en sperança de aquella constitució, segons és escrit per aquel filosof Metrodoro. Per cert aquesta utilitat, la qual és gran, car ells axí ho judiquen, pugnarà —si alguna ha pugnar— ab la honestat. E primerament dic que, si axí és, hon serà donat loch a la prudència? Serà en serquar e adquirir suavitats e plahers? O, quant és mísera cosa que la virtut sia subjecta sirventa de la voluptat¹⁰⁴ e delit! Qual donchs serà lo do de la prudència? Serà solament cullir e cerquar plahers e voluptats? E, posat que no sia res pus alegre e pus plasent que açò, qual cosa pot ésser emperò cogitada pus leja?¹⁰⁵ Car aquell que diu que la dolor és strem¹⁰⁶ mal, quin loch pot haver ab ell la fortitut, la qual stà en menyspresar los treballs e dolors? Car jatsia en molts lochs diga Epicuro, axí com diu assí, que és virtut e bé, quant hom se dol, dolre's ab fortitut, emperò no és de considerar ço que ell diu, mas ço que és convenient a son dir, lo qual ha determinat los béns ésser en la voluptat e plaher, e los mals en la dolor. Axí com si jo hoïa parlar Epicuro de continència e temperància, car parle de açò moltes coses en molts lochs. Mas, com diu lo proverbí vulgar, açò no's té, que ab aygua stà pegat.¹⁰⁷ Car, com pot lohar la temperància aquell qui pose l'estrem¹⁰⁸ [12r] bé en la voluptat e plaher? Car la temperància és enemiga

---

⁹⁷ *per quant*] *per tant* cat., *por quanto* arag. (llat. “quia”).

⁹⁸ *flagiciosos e leges*] *flagiosas feas e turpes* arag. (llat. “flagitiosa foeda turpia”).

⁹⁹ Rúbrica del text aragonès: “De falsa utilitat contra temperancia”.

¹⁰⁰ Es refereix als filòfos anomenats cirenaics i anniceris.

¹⁰¹ Aristip.

¹⁰² Llat. “cum his viris equisque”, però existeix la variant “cum his veris equisque” (*P*), transmesa també pel ms. Renom-Llonch.

¹⁰³ *spiada e adquirida*. Llat. “explorata”.

¹⁰⁴ *voluptat*] *voluntat* ms., *voluptat* arag. (llat. “voluptati”).

¹⁰⁵ *pus leja*] *mas fea e turpe* arag. (llat. “turpius”).

¹⁰⁶ *strem*] *sumo* arag. (“summum”).

¹⁰⁷ No documentem l'expressió, que tradueix molt lliurement, havent entès “aqua” com un ablatiu, el llatí “sed aqua haeret, ut aiunt” (‘l'aigua s'atura, no flueix’, per a expressar la presència d'una dificultat; veg. Lewis & Short, s.v. *aqua* II, F, γ).

¹⁰⁸ *strem*] *sumo* arag. (llat. “summum”).

de les copdícies e luxúries, e les copdícies e luxúries són perseguidores e van derrera les voluptats e plahers. [118] Emperò en aquestes tres spècies de virtuts, és a saber, prudència, fortitud e temperància, quant poden, e no sense astúcia, serquen cauteles. Car introduhen la prudència dient que és sciència que sotsmet e senyoreja les voluptats e repellex les dolors; e axí matex la fortitud en alguna manera desempatxen, dient que és¹⁰⁹ rahó e causa de menysprehar la mort e sostenir lo treball; la temperància axí matex introduhen,¹¹⁰ mas per cert no fàcilment, mas axí com millor poden, car dihen que ab la granesa de la voluptat e delit és feta retracció e removiment de la dolor. Mas per cert a la justícia no donen recapte algú, ans vacilla o del tot stà cayguda, e totes aquestes virtuts que són vistes star en la comunitat e societat de la spècia humana. Car bondat ni liberalitat no pot star més que amicícia si aquestes per si non són desigades e demanades, hans han a ésser referides a la voluptat o a la utilitat. [119] Comcloguem, donchs, e repiloguem ço que havem dit en poques paraules. Car, axí com havem mostrat e provat no ésser alguna la utilitat que és contrària a la honestat,¹¹¹ axí matex dehim no ésser alguna la voluptat que és contrària a la honestat. E, per tant, jo judich Califon e Dinòmacho, los quals cuydaren levar aquesta controvèrsia e qüestió, [12v] si la voluptat copulassen e ajustassen ab la honestat ésser axí dignes de reprensió com si ajustassen una bèstia ab un home. Car la honestat no reb tal conjuncció, abans la menyspresa e la repellex. Ni, per cert, la fi dels béns e mals, que deu ésser simple, pot ésser temprada e mesclada de coses dessemblants. Mas de aquesta matèria, per quant és gran, en altre loch n'és parlat ab pus amples paraules. Ara tornem al propòsit. [120] En quina manera deu ésser judicat com aquella que és vista ésser utilitat repugna a la honestat, assats és stat disputat dessus. Si, emperò, la voluptat serà dit haver cara de utilitat, no pot haver alguna conjuncció ab la honestat, car darem a la voluptat algun poch de condiment, o per ventura no algú, mas de utilitat no[·n] pot haver gens.¹¹²

¶¹¹³ [121] És donat a tu, March, fill, aquest do per ton pare, e segons ma intenció gran, mas tal serà com tu·l rebràs. Si bé aquests tres llibres entre los comentaris que tu tens de Cratipo deuen ésser axí com hostes acullits, mas axí com si jo fos vengut a Athenes, la qual cosa ja seria feta, sinó que la

---

¹⁰⁹ *és] de ms. i arag.* Cf. llat. “tradunt rationem neglegendae mortis”. Esmenem el probable error de còpia.

¹¹⁰ *introduhen] induzen* arag. (llat. “inducunt”).

¹¹¹ *utilitat* expuntuat abans de *honestat*.

¹¹² *no[·n] pot haver gens] no ende puede haver pont* arag. L'original de la traducció devia llegir “punt”; d'aquí la solució del text aragonès.

¹¹³ Rúbrica del text aragonès: “Conclusión del libro e trattato”.

pàtria e ciutat de Roma de mig camí ab sa clara e noble veu me ha fet tornar alguna vegada, axí matex hauries hoÿt a mi. Mas per quant en aquests libres la mia veu e paraula se endreça a tu [...]¹¹⁴

---

¹¹⁴ Suplim amb la versió aragonesa el text que manca del §121, fins al final de l'obra: “dales o prétales del tiempo aquell que podrás, e es cierto que podrás quanto querás. Quando yo empero entenderé que te delitarás e haurás plazer en aquesta especia de sentencia, lahora yo present con tú dentro breves días, segunt yo espero, e aun yo estando tu absent, faularé. Esfuérçate pues tú, fijo mío Çicerón, e crey tú seyer a mí muy caro, e serás muy más caro si con semejantes amonestaciones e pretextos tu te alegrarás e haurás plazer. Deo gracias. Ffinito es el tercero libro *De officiis*. Deo gracias.” (f. 117v-118r)